

ARXIV SƏNƏDLƏRİNİN BİBLİOQRAFIYASI ELMİ-KÖMƏKÇİ BİBLİOQRAFİK VƏSAİTİN BİR TİPİ KİMİ

Ədəbi bibliografiyanın xüsusi tiplərindən biri də arxiv sənədlərinin bibliografik göstəriciləridir. Azərbaycanda 1950-ci illərdən tərtib edilib nəşr olunmaqdadır. Bu bibliografik göstəricilər tərtibi metodikasına, məqsəd və oxucu istiqamətinə görə təzkirə və mətn bibliografik vəsaitlərin tərtibi metodikasından fərqlənir. Bunsuz yazıçının əsərlərinin şəxsi bibliografiyası tam hesab edilmir. Arxiv sənədlərinin bibliografik vəsaitlərinə dair ilk nümunə 1950-ci ildə çap olunmuş «M.F.Axundov arxivinin təsviri» adlı həm rus, həm də Azərbaycan dilində çap olunmuş göstəricidir. Göstəricinin müəllifi A.Ə.İbrahimovdur.

1961-ci ildə müəllifi M.Paşayeva olan «Cəlil Məmmədquluzadə arxivinin təsviri» 1962-ci ildə müəllifi Ç.Nağıyev olan «S.S.Axundov arxivinin təsviri», «C.Cabbarlı arxivinin təsviri», 2004-cü ildə müəllifi A.Xəlilov, A.Musayeva olan «Xacə Nəsirəddin Tusi» adlı vəsaitlər çapdan çıxmışdır. Yazıçı və şairlərin həyat və yaradıcılığını tədqiq edən professional oxuculara kömək məqsədilə tərtib olunan bu vəsaitlər mətn bibliografiyasını tamamlayır. Çünki sənətkarın yaradıcılığını təkcə çap əsərləri vasitəsi ilə öyrənilib tədqiq etmək birtərəfli olar. Çap əsərləri, zəncin arxiv sənədləri ilə bərabər muzey eksponatları, şəxsi muzeylərin materialları araşdırılır. Məhz bu məqsədlə Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının Əlyazmalar Elmi Tədqiqat İnstitutunda, C.Məmmədquluzadə, Ə.Əzimzadə ev muzeylərində, ədəbiyyat və incəsənət arxivində mühafizə edilməklə ondan istifadə edilməsini asanlaşdıran arxiv sənədlərinin bibliografik göstəricilərinin tərtib və çap edilməsi ilə də məşğul olunmalıdır. Bu elmi müəssisələrdə yazıçıların əsərlərinin avtoqrafları, külli rüqdarda məktubları və başqa şəxslərin yazıçılara göndərdikləri məktubları, foto sənədləri, vəsiqə və təliqələri, şəxsi kitabxanaları və s. vardır. Bu sənədlər yazıçı və şairlərin nə kimi şərait-

də yazıb-yaratdıqlarını, mütaliə mədəniyyətlərini öyrənmək baxımından da vacib və zəngin mənbələrdir.

M.F.Axundov arxivində 1300-dən artıq material, o cümlədən müxtəlif şəxslərə yazdığı 154 məktubun surəti, ona göndərilən 124 məktubun orijinalı saxlanılır. C.Məmmədquluzadənin arxivində «Ananın kitabı» pyesinin 4, «Ər» pyesinin 3, «Dəli yığıncağı» pyesinin 6, «Kamança» hekayəsinin 3 və s. variantı vardır. S.S.Axundovun arxivində «Laçın yuvası»nın 7, «Səadət zəhmətdədir»in 4, «Şeytan»ın 3 variantı vardır.

Bu və başqa yazıçıların əsərlərinin variantları göstərir ki, ədiblər öz əsərləri üzərində çox məsuliyyətlə çalışmış, onları yenidən işlərkən mühüm təchih və dəyişikliklər etmişlər. Bu təchihlər onların yazı ÜSÜ-lünü, sənətkarlıqlarını açıqlamaq nöqtəyi-nəzərindən böyük elmi əhəmiyyətə malikdir.

Bu bibliografik vəsaitlərdə materialların qruplaşdırılmasında və strukturunda demək olar ki, ciddi dəyişikliklər yoxdur. Bir qayda olaraq bu vəsaitlərdə sənədlər iki hissədə təqdim edilmişdir. Birinci hissədə yazıçının öz qələmindən çıxan əsərləri, məktubları ədəbi janra görə daxilən əlifba ilə verilmişdir. İkincidə yazıçıya göndərilən məktublar və sənədlərin bibliografik təsvirləri əks olunmuşdur.

Məsələn, «M.F.Axundovun arxivinin təsviri» bibliografik göstəricisinin birinci hissəsində şeirləri, nəsr əsərləri, dram əsərləri, fəlsəfi əsərləri, tarixi əsərləri, tənqidi əsərləri, yeni əlifba layihələri, M.F.Axundovun müxtəlif şəxslərə və yerlərə yazdığı məktubların surətləri, şəxsən ona və ailəsinə aid sənədlərin və tələqlərin surətləri, ona göndərilən təliqələr, ikinci hissədə müxtəlif şəxslərdən M.F.Axundova göndərilən məktublar, naməlum şəxslərə onun göndərdiyi məktublar, müxtəlif şəxslərlə məktublaşmaları, M.F.Axundovun arxivində saxlanılan kitablar öz əksini tapmışdır.

Əgər arxivdə eyni əsərdən bir neçə nüsxə varsa, onlar rum rəqəmi ilə göstərilərək daxili xronologiya ilə, tarixi məlum olmayanlar isə sonra verilmişdir. Bibliografik təsvirdə hər bir materialın ölçüsü, həcmi, yazılış tarixi, yazıldığı yer, kağızının növü, mürəkkəbi, xətti, avtoqraf olub-olmaması, vəziyyəti, başladığı və bitirdiyi cümlə, inventar nömrəsi, vahid bir sistem üzrə təsviri verilmişdir. Məsələn, S.S.Axundovun «İki yol» pyesinin təsvirini misal göstərək:

«İki yol» (Bir pərdəli faciə). Harada və nə vaxt yazıldığı qeyd edilməmişdir. Azərbaycan dilində, latın əlifbası ilə yazılmışdır. Pyes əlyazmasında tam deyil, ağ, saya vərəqlərdə məşində çap edilmişdir.

Başlanır: səhnə Mir Kazım ağanın otağını göstərir...

Bitir: dayı, mən də yalvarıram Qönçəni əmindən ayırma Molla Fəttah...

Ölçüsü 21, 5*30 sm, həcmi 27 vərəqə, inv.№ 153/6346 və s.

Bir neçə mövzuya aid olan əsərin başqa bölmələrdə təkrarən təsviri verilmişdir, yaxud isnad təsviri vardır. Sonra məlumat aparatı da verilmişdir.

Məlum bir həqiqətdir ki, bibliografiyanın obyektini uzun müddət çap əsərləri hesab olunurdu. Kitab-oxucu münasibəti bibliografik informasiya, sənəd-tələbatçı sistemində vasitəçi olduğundan sonra onun obyektini genişləndir. Çünki sənəd-kommunikasiya sistemi də bütövlükdə sənədlərin cəmiyyətdə istifadə və yayılmasını təmin edir. Bədii ədəbiyyatşünaslığın bibliografiyasında arxiv sənədləri bibliografik vəsaitin obyektini hesab olunmurdu. Buna baxmayaraq əlyazmalar fondunun təşkili prosesi təcrübədə bu fikrin həqiqətə uyğun və elmə zidd olduğunu göstərdi. Əlyazmalar fondunun kataloq-kartoteka sisteminin yaradılması və ondan istifadənin təcrübəsi, əlyazmalar fondunun elmi-tədqiqat institutuna çevrilməsi, onun zəngin fondundan professional tələbatçıların elmi-tədqiqat işində istifadə etməsi prosesinin sonrakı mərhələsi elmi-kəməkcə bibliografik vəsaitinin bir tipi kimi meydana gəlməsinə səbəb oldu. Əlyazmalar fondunun ikicildlik kataloqunun tərtib edilib nəşr olunması cümlə və böyazların tərkibi və məzmununu açan göstəricilərin yaranması, ayrı-ayrı görkəmli sənətkarların yaradıcılığının tam və həm də elmi cəhətdən işıqlandırılmasının mümkün olmadığını irəli sürdü. Sənətkarların əlyazmalarından istifadə üçün «Arxiv sənədlərinin təsviri» adı ilə onların analitik bibliografik göstəricisini tərtib və nəşr edib oxucuların istifadəsinə təqdim etdilər. Arxiv sənədlərinin bibliografiyası bədii əsər sənətkar və oxucu münasibətlərinin öyrənilməsi üçün də zəngin bibliografik mənbədir.

İndiyə kimi C.Məmmədquluzadənin, Ü.Hacıbəyovun mütaliə mədəniyyəti, M.Qorkinin mütaliə mədəniyyəti mətbuatda işıqlandırılmışdır. Görkəmli sənətkarların mütaliə mədəniyyətinin öyrənilməsi oxucular üçün bir nümunədir. Bunu yazmaq isə bibliografin gündəlik yaradıcılıq vəzifələrindən biridir.

Bədii ədəbiyyat öz problem məzmununa, janrlarına, ifadə imkanlarına görə çoxcəhətli və mürəkkəb olduğu kimi onun oxucuları da yekcins deyildir. Onlar sosial-mədəni meyli, maraq, zövq və tələbatı, mədəni estetik inkişafı cəhətcə bir birindən fərqlənirlər, sosial təcrübəni müxtəlif səviyyədə mənimsəyirlər. Bütün bunlar mütaliə mədəniyyətinin inkişaf etdirilməsini tələb edir, böyük təcrübə və elmi əhəmiyyət kəsb edir, ancaq bibliografları deyil, kitab nəşri işçilərini, psixoloqları,

sosioloqları, ədəbiyyatşünasları və başqa elm sahələri alimlərini düşünür. Onların bədiî tələbat və zövqünün formalaşmasında mütaliə mədəniyyəti həlledici rol oynayır.

M.F.Axundov adına Respublika Dövlət Kitabxanası tədqiqatın nəticəsi olaraq «Azərbaycanın həyatında kitab və mütaliənin yeri» əsərini çap etdirmişdir (1983). Mütaliənin təhlili göstərir ki, mütaliə mədəniyyətinin səviyyəsində ədəbi-bədii maraqda müəyyən keyfiyyət dəyişiklikləri baş verir. Mütaliə mədəniyyətinin inkişafında maraq şəxsiyyətin sosial təcrübəsi ilə, onun ümumi mədəniyyətinin səviyyəsi ilə əlaqələndirilir. Məhz maraq mütaliə mədəniyyətinin mühüm göstəricisi kimi çıxış edir, professional oxucuların sənətkarların əsərləri ilə ünsiyyətdə olmaları barədə geniş təsəvvür yaradır, onların necə mütaliə etməsini öyrənməyə imkan verir. Təsadüfi deyil ki, mütaliə mədəniyyətin inkişafında professional oxucu marağının öyrənilməsinə xüsusi yer verilir. Əlyazma variantının seçilməsinə, ona müraciət etməyin motivi-nə, mətnin qiymətləndirilməsinin meyarına üzvi şəkildə baxılır. Onların marağı sabit və davamlıdırsa, qeyri-adi oxucular sayılır, tədqiqat maraqlarının hərtərəfli, harmonik olmaları ilə adi oxuculardan fərqlənilir.

Bədii əsəri qiymətləndirərkən kriteriyaya isnad edilir, yazıçının sənətkarlığını, əsərin janr, dil və üslubunu qiymətləndirmək, ideyaestetik bütövlüyünü qavramaq bacarığına malikdirlər. V.A.Asmisin təbiri-nə desək: «Bədii əsərin əsl mütaliəsi yaradıcılıq hesab olunur». Mütaliə mədəniyyəti sənətkar mədəniyyətinin tərkib hissəsidir, o, şəxsiyyət mədəniyyətin zənginləşdirilməsi ilə səciyyələnir, adi oxucular üçün örnək mənbələrinə çevrilir. Arxiv sənədlərinin bibliografiyası ancaq sənətkarın yaradıcılıq xüsusiyyətlərini araşdırmaq baxımından deyil, həm də onların mütaliə mədəniyyətini bu və ya digər əsərə münasibətini, mütaliə dairəsini öyrənmək, apardığı qeydləri bəzən baxımından da zəngin material verir, mütaliə mədəniyyətinin formalaşdırılmasını, onun inkişafını izləməyə kömək edir.

Sənətkarın öz əsərlərinin oxucusu olduğunu, ona necə redaktə etdiyini öyrənmək üçün hər bir əsərin variantlarını nəzərdən keçirmək lazım gəlir. Bu variantlarda yazıçının əlavələr etdiyini, yaxud ilk variantda olan çıxardığını, bir sözlə, sənətkarın yaradıcılıq manerasının xüsusiyyətlərini öyrənməyə imkan verir. Bu variantları öyrənmədən yazıçının yaradıcılığını tam, mükəmməl işıqlandırmaq mümkün deyildir. Oxucu və yazıçı münasibətlərinin öyrənilməsi əsasında bədii əsərlərdə edilən dəyişikliklər, əlavələrin və onun səbəblərinin öyrənilməsi professional tələbatçılar üçün tədqiqat əsəri yazılmasının əsas mənbələridir. Məsələn, Ə.Haqqverdiyevin kiçik hekayələrindən biri sövdəgər Məşədi

Qulamın sərgüzəştindən, onun həyat tərzinə münasibətindən bəhs edir. Bu hekayənin variantlarına nəzər yetirdikdə sənətkarın hekayənin mətn üzərində necə diqqət və özünə tələbkarlıqla yanaşmasına heyran qalır-san. Oxucunun görə bilmədiyini artıq, təkrar sözləri redaktor kimi necə aradan qaldırdığını, mətnə xələl gətirmədən sözləri ixtisar etdiyini görürük. Yazıçı Məşədi Qulamın obrazını təqdim edərək yazır: «Məşədi Qulam rus dilini bilməsə də az-çox bəzi sözləri anlaya bilirdi». O, bu sözün üstün qələm çəkir, onu artıq hesab edir. Niyə? Ona görə ki, məşuqəsi Nataşadan məktub gətirən oğlana deyir: Get denən «xərəşo», çünki «xoroşo» sözünü «xərəşo» deyən şəxsin məntiqi olaraq savadı ola bilməzdi. Yaxud yazır: «Məşədi Qulam şəhadət barmağını iki əlinə birləşdirib çirtı çaldı. Sonrakı variantda «iki əlinin barmağını» sözünü pozmuşdur. Çünki bir əldə bir şəhadət barmağı olur.

Daha bir misal. M.İbrahimovun «Gələcək gün» romanının ilk çap mətnində əsərin qəhrəmanı Gülnaz intihar edir. Sonrakı nəşrdə Gülnazın sağ olduğu göstərilir. Çünki oxucular bunu müəllifdən tələb etmişlər. Hətta əsərə ayrı-ayrı fəsillər də əlavə edilmişdir.

Bütün bunlar sənətkarın yaradıcılığının səciyyəvi cəhətlərinin işıqlandırılması üçün əvəzsiz bibliografik məxəzi təşkil edir. Sənətkarın öz əsərlərinin oxucusu olduğunu, onu necə redaktə etdiyinin öyrənmək üçün hər bir əsərin variantlarının nəzərdən keçirmək lazım gəlir. Bu variantlarda yazıçının əlavələr etdiyini, yaxud ilk variantda olan bəzi hissələri çıxardığını, bir sözlə, sənətkarın yaradıcılıq manerasının xüsusiyyətlərini öyrənməyə imkan verir. Bu variantları öyrənmədən yazıçının yaradıcılığını elmi, tam, mükəmməl işıqlandırmaq mümkün deyildir. Oxucu və yazıçı münasibətlərinin öyrənilməsi əsasında bədii əsərlərdə edilən dəyişikliklər, əlavələr və onun səbəblərinin öyrənilməsi professional tələbatçıların tədqiqat əsəri yazmasının əsas mənbələridir.

«Arxiv təsviri» termini «Arxiv sənədlərinin bibliografik göstəricisi» kimi verilməli, nəşr olunmuş vəsaitlərin təkmilləşdirilmiş nəşri çap edilməlidir. Çünki yazıçının arxivində olan, lakin vəsaitə düşməyən, yaxud sonradan tapılan sənədlər də mövcud olur. Məsələn, M.F.Axundov arxivinin təsvirində onun oğluna yazdığı və oğlunun cavab məktubları rus dilində bibliografik vəsaitdən sonra çap edilmişdir. Yaxud da C.Cabbarlının bir çox çap edilməmiş əlyazma əsərləri oxucuların ixtiyarına verilmişdir. Bu əsərlərin çap edilməməsinin səbəbini bilmədən onun yaradıcılığını elmi şəkildə öyrənmək mümkün deyildir.

M.Müşfiqin, M.İbrahimovun, S.Vurğunun, R.Rzanın, H.Mehdinin və başqalarının arxiv sənədlərinin bibliografik göstəriciləri tərtib olunmalıdır. Arxiv sənədlərinin araşdırılmasına və belə bibliografik göstəri-

cilərin nəşrinə böyük ehtiyac vardır. Arxiv sənəllərinin bibliografik göstəricisinin elmi-köməkçi vəsaitin bir tipi kimi bundan sonra da inkişaf etdirilməsi böyük sənətkarların mütaliə mədəniyyətinin araşdırılmasına, öyrənilməsinə tökan verən bir vasitədir.

ƏDƏBİYYAT

1. *Ədəbi məlumat cəbvləi (10 məşhur şərq mənbəyi əsasında)* Tərd. ed. Pənəhi Makulu; Red. M.Sultanov; Azərbaycan EA Respublika Əlyazmaları Fondu. – B. Azərbaycan EA Nəşriyyatı, 1962. - 572 s.

2. *Əlyazmalar kataloqu. 1 c. Tarix, coğrafiya, ədəbiyyat, bədii ədəbiyyat nəzəriyyəsi, təzhirələr və münşəat*, Tərd. ed. M.Sultanov; Azərbaycan EA Əlyazmalar İnstitutu.-B, Azərbaycan EA Nəşriyyatı 1963. - 516 s.

3. *Əlyazmalar kataloqu. 2 c. Cümlələr / Tərd. ed. Sultanov;* Azərbaycan EA Respublika Əlyazmaları Fondu.-B.: Azərbaycan EA Nəşriyyatı, 1977.-191 s.

4. *Paşayeva M. Cəlil Məmmədquluzadə (Molla Nəsrəddin) arxivinin təsviri / Red. M.S.Sultanov;* Azərbaycan EA Əlyazmalar fondu.-B.: Azərbaycan EA Nəşriyyatı, 1961.-156 s.

5. *Nağiyeva G. S.S.Axundov arxivinin təsviri / Red: F.Seyidov;* Azərbaycan EA Əlyazmalar Fondu.-B.: Azərbaycan EA Nəşriyyatı, 1962.-91 s.

6. *Paşayeva M. Cəfər Cəbbarlı arxivinin təsviri / Red: Ə.Məmmədov;* Azərbaycan EA Əlyazmalar Fondu.-B.: Azərbaycan EA Nəşriyyatı, 1965.-257 s.

Аириф Халафов

БИБЛИОГРАФИЯ АРХИВНЫХ ДОКУМЕНТОВ КАК ОДИН ИЗ ВИДОВ НАУЧНО-ВСПОМОГАТЕЛЬНОЙ БИБЛИОГРАФИИ

РЕЗЮМЕ

В статье анализируется библиография архивных документов как один из важных видов научно-вспомогательной библиографии и обосновываются их отличительные черты.